

Світлана Журавльова

Старший викладач кафедри української та зарубіжної літератури Інституту філології БДПУ. Працює над кандидатською дисертацією "Алфавит собраний, рифмами сложенный..." архієпископа Іоана Максимовича як явище агіографічної культури українського бароко". З 2006 р. – аспірантка Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

ЖИТІЄ ОЛЕКСІЯ, ЧОЛОВІКА БОЖОГО, У ВІРШОВІЙ ОБРОБЦІ АРХІЄПИСКОПА ІОАНА МАКСИМОВИЧА (ДО ПРОБЛЕМИ ВПЛИВІВ НА ТВОРЧИСТЬ МИТЦЯ)

Стаття присвячена проблемі впливів на творчість архієпископа Іоана Максимовича. Здійснено порівняльний аналіз вірша "Житіє Алексія Человѣка Божія" із книги "Алфавит собраний, рифмами сложенный..." архієпископа Іоана Максимовича та давньоукраїнського тексту *житія Олексія, чоловіка Божого*, редакцій житія, створених Петром Скаргою, Арсенієм Греком, Лазарем Барановичем, Дмитрієм Тупталом.

Ключові слова: житіє, бароко, впливи, вірш, обробка.

Svitlana Zhuravlyova. The life of Olexiy, a Man of God, and its poetic version by Archbishop Ioan Maksymovych (On the problem of literary influences)

This article is centred upon the literary influences which can be observed in the works of Archbishop Ioan Maksymovych. For this purpose Ioan Maksymovych's poem "The Life of Olexiy, a Man of God" from the book "The Fundamentals Collected and Rhymed..." is analysed in comparison with the ancient Ukrainian *hagiography of Olexiy* in editions by

Petro Skarga, Arseniy Grek, Lazar Baranovych, and Dimitri Tuptalo.

Key words: hagiography, baroque, influences, poem, version.

Письменницький талант архієпископа Іоана Максимовича (1651-1715), культурно-освітнього діяча кінця XVII – початку XVIII ст., представника чернігівського літературно-філософського кола, протягом століть викликав сумніви в літературознавців через великий обсяг віршованих творів. На це вперше вказав Дмитрій Туптало 1708 р. в листі до Стефана Яворського, охарактеризувавши книжку святителя "Богородице Дѣво" як "вещи мало кому потребные" [9, 120], що зумовило подальше негативне ставлення до художньої спадщини митця. Було поставлено під сумнів і художню вартість епіко-ліричного циклу Іоана Максимовича "Алфавит собраний, рифмами сложенный..." (1705). Зокрема, автор приміток до сатири російського поета Антіоха Кантеміра "К Музе своей" писав, що в "Алфавиті", "криме имен Святых и Государя Царевича Алексея Петровича, которому приписана, ничего путного не найдешь" [12, 66]. Уперше слово на захист творчості архієпископа Іоана Максимовича сказав Д.Чижевський: "Негативне ставлення до його віршів поки що нічим не обґрунтоване" [16, 263]. На жаль, дослідник залишив це питання відкритим.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. спостерігаємо поживлення інтересу до художньої спадщини святителя. Зусиллями С.Демченко, О.Засько, О.Зосімової, О.Матушек, Л.Ушкалова, В.Шевчука та ін. творча спадщина архієпископа Іоана Максимовича посіла належне місце в історії українського літературного процесу кінця XVII – початку XVIII ст. У своїх розвідках літературознавці зосередили увагу саме на тих творах Іоана Максимовича, навколо яких точилися дискусії

щодо їхньої художньої цінності та оригінальності – книжках “Алфавит собранный, рифмами сложенный...” та “Богородице Дѣво”.

Попри це, залишається невирішеною проблема впливів на твори митця. Свого часу П.Пекарський зазначив, що “черниговский стихолобец” (Іоан Максимович) при написанні книжки “Богородице Дѣво” “вдохновлялся” збіркою Дмитрія Туптала “Руно орошенное” [7, 150]. У примітках до сатири Антіоха Кантеміра йдеться про те, що святитель Іоан в “Алфавиті” “по азбуке расположил жития святых печерских” [12, 66]. Однак це відійшло на другий план порівняно зі звинуваченнями Іоана Максимовича у “графоманстві”.

Нового звучання проблема впливів на творчість письменника набула у зв'язку з виходом у світ монографії В.Соболь “Пам'ятна книга Дмитра Туптала” (2004), в якій згадується про “...віршами написані (а видані під назвою “Алфавит, сложенный от Писаний”) скорочені житія святих, які за працею Туптала створив Іван Максимович” [13, 111]. Ця теза доволі суперечлива. Слід згадати хоча б історію публікації “Книги житій святих” Дмитрія Туптала, адже її остання, четверта частина вийшла друком 1705 р. “Алфавит” Іоана Максимовича було видано того ж року. Зважаючи на те, що обставини виникнення задуму твору та його реалізації чернігівським архієпископом невідомі, твердження В.Соболь вимагає ґрунтовного аналізу текстового матеріалу обох книжок. Не можна відкидати й того факту, що твір Дмитрія Туптала – майстерно виконана обробка різноманітного житійного матеріалу, вагоме місце серед якого належить і “*Żywotów świętych*” польського проповідника Петра Скарги.

Отже, варто з'ясувати, творчість кого з попередників і якою мірою справила вплив на Іоана Максимовича при написанні епіко-ліричного циклу “Алфавит собранный, рифмами сложенный...” Оскільки межі розвідки не дозволяють використати увесь текст книжки, скористаймося частиною – віршем “Житіє Алексія Человѣка Божія” [5]. Перш ніж перейти до аналізу, пригадаймо історію побутування цього житія в українській літературі.

Житіє Олексія, чоловіка Божого, виникло в Сирії в V ст. До Київської Русі житіє потрапило в XI ст. з Візантії й відтоді не втрачало своєї популярності. На думку В.Адріанової, зацікавленість житієм насамперед була викликана наявністю “співчутливих переживань, які воно викликало в читача і слухача, що зумовлено як розчуленістю змісту, так і художністю композиції” [1, 170]. Загалом можемо простежити в українській літературі три хвили посиленого інтересу до сюжету про святого Олексія:

1. XI – XII ст. – з'явилися перші перекладні тексти житія; найбільш ранній з них міститься в рукописі “Златоструя” (XII ст.).

2. XIV – XV ст. – в Україні та Білорусі, як зазначає Ю.Пелешенко, з'являється через чеське посередництво нова католицька версія *житія Олексія, чоловіка Божого* [див.: 8, 54].

3. Друга половина XVII – початок XVIII ст. – сюжет житія привертає пильну увагу барокових митців, про що свідчить не лише нова його версія у “Книзі житій святих” Дмитрія Туптала, а й написана 1673 р. драма “Алексѣй, Божій чоловік”, низка віршів (наприклад, “На его пресвѣтлаго царского величества знаменіє”, “O świętym Alexim człowieku Bożym” Лазаря Барановича, “На именины государя царевича” Симеона Полоцького, “Elegia in qua Divus Alexius spontanei sui exsilii seriem narrat” Феофана Прокоповича тощо), в яких використано мотиви та образи житія, надзвичайно популярні духовні вірші, героєм яких виступає святий Олексій, видана в Москві “Служба Алексею, человеку Божію” (1671, 1674).

На більшість згаданих творів третьої хвили справила значний вплив книжка польського проповідника Петра Скарги “*Żywotów świętych*”, переклад якої з'явився в цей час на території України. Популярності набуло також житіє святого Олексія з книжки “Анфологон”, укладеної Арсенієм Греком (1660). Саме ці два джерела, як акцентував О.Мишанич, і стали підґрунтям драми “Алексѣй, Божій чоловік” [див.: 6, 471].

Інтерес до житія святого Олексія посилюється у другій половині XVII ст. також з іншої причини: за часів царювання Олексія Михайловича, завважує Л.Сазонова,

“популярний святий... розглядався як заступник, патрон царя” [11, 131]. Дослідниця засвідчує виникнення “цілої *алексіади*” [11, 131], до якої, окрім творів третьої хвилі, зараховує численні похвальні слова святому Олексію, нові редакції житія в “Анфологоні” Арсенія Грека та “Римських діяннях”. Автори творів “алексіади”, на думку Л.Сазонової, мали на меті “створити втішний для царя алюзійний образ” через метафоричну асоціацію “святий Олексій – тезко-цар” [10, 148].

Житіє Олексія, чоловіка Божого, неодноразово привертало увагу літературознавців. Історії виникнення твору, його візантійському тексту, а також перекладним східнослов'янським версіям, бароковим творам, в яких зображено святого Олексія, духовним віршам присвячено ґрунтовні дослідження В.Адріанової, О.Александрова, Б.Бермана, Д.Дашкова, М.Мурьянова, С.Полякової, В.Резанова, Л.Сазонової, І.Срезневського та ін. Вірші барокової доби, в яких присутні мотиви житія, принагідно розглядалися також у розвідках про творчість їх авторів.

Попри розробленість цієї теми, поза увагою дослідників залишилася обробка житія святого Олексія, створена архієпископом Іоаном Максимовичем. Вірш “Житіє Олексія Челов'їка Божія” поділяється на дві чітко відмежовані частини (як за змістом, так і в графічному оформленні). Перша частина (приблизно 4/5 тексту, 272 рядки) – власне житіє святого Олексія. Друга частина (68 рядків) – панеґірик царському родові (царям Олексію Михайловичу, Петру Великому та царевичу Олексію).

Через наявність значної кількості версій *житія Олексія, чоловіка Божого*, залучимо до аналізу редакції, що набули найбільшої популярності – текст давньоукраїнського житія¹, “*Żywotów świętych*” Петра Скарги, “Анфологон” Арсенія Грека. Слід також врахувати такі твори, як “*Żywoty świętych*” Лазаря Барановича та “Книга житій святих” Дмитрія Туптала. Останній, як і Іоан Максимович, належав до чернігівського літературно-філософського кола кінця XVII – початку XVIII ст., згуртованого навколо Лазаря Барановича. Тож обидва письменники мали змогу безпосередньо ознайомитися не лише з оригіналом “*Żywotów świętych*” Петра Скарги, а й з їх віршовою обробкою Лазаря Барановича.

Отже, виявимо спільне та відмінне у вірші Іоана Максимовича й попередніх редакціях *житія Олексія, чоловіка Божого*, з'ясуємо ступінь впливу творів на “Житіє Олексія Челов'їка Божія” святителя.

Традиційно сюжет житія святого Олексія складається з таких подій: обставини народження та дитинство святого; шлюб Олексія та його прощання з нареченою; втеча й подорож до Едесу; горе батьків і нареченої, пошуки сина; знамення Пресвятої Богородиці про святість Олексія, його повернення до Риму; проживання при батьківському домі, смерть Олексія; пошуки мешканцями Риму чоловіка Божого, відкриття його таємниці; жалоба батьків і нареченої з приводу смерті Олексія; посмертні чудеса святого. Ці події описані й у барокових обробках житія, хоча дехто з авторів усе ж іноді відходив від канону, пропускаючи певну частину біографії Олексія чи, навпаки, доповнюючи її новими деталями. Так, Арсеній Грек уводить у текст подробиці обрання юним Олексієм шляху відречення від “настоящих житейских благихъ яко привременныхъ и удобоувядаемыхъ” [2, 8], що відсутнє як у візантійському, так і в давньоукраїнському житії.

У вірші архієпископа Іоана Максимовича подана найбільша кількість подій, що відбувалися в житті святого. Усім обставинам подвижницького шляху Олексія приділено практично рівнозначну увагу, однак текст вирізняється певною лаконічністю, відсутністю деяких подробиць (особливо в портретних характеристиках персонажів), наявних не лише у версіях Петра Скарги та Арсенія Грека, а й у давньоукраїнському житії. Наприклад, Євфиміан у попередніх редакціях житія виступає як “синклитик” [3, 156], “великь бывъ в боярехъ” [15, 99], “senator wielki” [19, 526], “князь”, “первый сигклита” [2, 5]. Іоан Максимович узагалі не подав визначення становища, котре займає Євфиміан у Римі, зазначивши лише:

¹ Скористаємося текстом рукопису XIV-XV ст., опублікованому у “Хрестоматии по древней русской литературе” за ред. М.Гудзія за виданням В.Адріанової “Житие Алексея человека божия в древней русской литературе и народной словесности” (1917).

“Єгда Римъ, благочеснѣ древле царствоваше, / Въ то время Євфиміанъ мужъ в немъ пребываше” [5, 31].

Святитель Іоан, змальовуючи сенатора Євфиміана, у цілому наслідує попередників: “Изобилень въ богатствахъ, паче же ко Богу / Храня вся заповѣди, имѣ любовь многу. / Слугъ имѣ три тысящи, во дворѣ служащихъ, / Пояси злати, зъ шолку одежди носящихъ; / По вся дни три трапези, нищимъ поставляше, / Самъ зъ странными въ девятій часть обѣдоваше...” [5, 31]. Але Іоан Максимович оминає перелік людей, які годувалися в його домі (вдови, сироти, паломники, убогі, хворі, прокажені), що виступає обов’язковим компонентом попередніх редакцій життя, а іноді, як-от в Арсенія Грека, нагадує собою своєрідний панегірик Євфиміанові: “Питаше алчущыя, одѣваше нагія, приимаше странныя и покояше ихъ, и благодѣйствоваше богато дарно, и просто рещи: благословенный его домъ бѣше, єдино пристанище убогихъ и прибѣжище” [2, 6].

Постать Олексія зображена Іоаном Максимовичем відповідно до традиції, що бере початок від давньоукраїнського життя: “По вся неделѣ Таинъ Христовыхъ Святиню / Пріємляше; аще же кую милостиню / Возмѣ отъ кого, другому престарѣлу нищу, / Немощну или бѣдну даяше на пищу. / Самъ лице имѣяше свое преклоненно, / Умъ же и сердце къ горѣ Богомъ упражнено. / Плоть, отъ воздержанія зѣлна, изсушися, / Зрѣніє съ красотою лица помрачися” [5, 31]. Порівняймо: “постыся прилѣжно от недѣля до недѣле; причащашеся святыхъ таинъ и ядыше мало хлѣба и мало воды пияше и во всемъ жити своемъ не спаше всю ночь, а еже ему даяху людие, то все даяше нищимъ милостиню” [15, 100].

Зауважмо, що портрет Олексія едеського періоду подано Іоаном Максимовичем значно детальніше, ніж у Петра Скарги (“...gdy co iałmużny dostał, starych ubogich tym karmił. Twarz swoją między ramiona spuszczał...” [19, 526]), хоча й не так барвисто, як в “Анфологоні”: “И прося милостыни отъ благочестивыхъ христіановъ, иждивяше отъ них мало и взимаше хлѣбъ к живопитанію своему, и прочая даяше нищимъ. Сам же во всю ночь молящася, и на всякую недѣлю причащашеся. И толико изнурися отъ многаго воздержанія, яко потребися красота лица его, зрѣніє помрачися, плоть изсше, очи возглубишася, и токмо кожа и кости его являхуся” [2, 12-13].

Дотримався традиції Іоан Максимович і в характеристиці святого Олексія, поданій від імені слуги, який ним опікувався: “Не то ли єсть челоуѣкъ Божій, оный нищій / Єму же азъ повелѣнъ бѣ дати пищи. / Мало бо когда хлѣба и воды вкушаєтъ, / Вся ноци на молитвѣ безъ сна провождаєтъ. / По вся недѣлѣ Тайны Христовы пріємлетъ. / Пакости же любезнє отъ многихъ подемлєтъ” [5, 33]. Але святитель оминув епізод упокоєння чоловіка Божого й написання ним передсмертної хартії, наявний у давньому житії: “Єгда же изволися Господєви преставитися челоуѣку Божию, рече ко отроку, еже ему служаше: “Принеси ми хартию и чернило и трость”. И принесе ему. И възмє и написа вся таины и яже имѣ съ отцемъ и съ матерью и яже глагола къ обрученици своеи, какое еи дасть перьстєнь, и все житие свое написа, яко да познають и, яко то єсть сынъ єю” [15, 101-102]. Цей епізод подають також Петро Скарга [19, 527], Арсеній Грек [2, 24-25], Дмитрій Туптало [14, 131].

Іоан Максимович повідомив читачеві лише про віднайдення Євфиміаном тіла святого: “Возгласи къ нему трижды, святый же молчаше, / Уже бо преставленный, отвѣта не даше. / Євфиміанъ внутрь вніде обрѣте лежаща, / Лице покровенное, хартию держаща, / Откри лице, прєсвѣтло, зря, благодатію, / И восхотѣ изяти съ десници хартию. / Святый же держа крѣпко, не даде изяти...” [5, 33], — що за змістом відповідає попереднім життям. Порівняймо, наприклад, з текстом давнього життя (“И открывъ лице его и видѣвъ взоръ его свѣтящєся, аки ангєла Божия, яко скончася и харатию держить в руцѣ. Емъ же Ефимьянъ харатию, хотя вземъ видѣти ю, что єсть писано в ней. Онъ же не пусти ему и не возможе изяти ее” [15, 10-103]) або з уривком із “Книги житій святих” Дмитрія Туптала (“Євфиміанъ же сіє слышавъ, абіє тече къ хлѣвинѣ нищаго, и возгласивъ къ нему оконцемъ трижды, не услыша отвѣта. Вніде убо внутрь, и обрѣте Челоуѣка Божія

благолѣпно лежаща мертва, лице їмуща покровенно, хартію же согбенну держаша въ десници. Єгда же откры лице его, видѣ то благодатию сіяюще, яко лице Ангелово. И восхотѣ взяти хартію из руки его, и вѣдѣти, что написано в ней, но невозможе изяти, понеже рука держаше крѣпко” [14, 132]).

Образ святого Олексія, зображений архієпископом Іоаном Максимовичем, відповідає вимогам житійного жанру – святий, за словами М.Гудзія, “прикладом свого життя повинен був стверджувати істинність головних засад християнського віровчення” [4, 34]. Наділення мощей чоловіка Божого цілющим даром сприймається автором як закономірний наслідок праведного життя Олексія. Адже саме тому тіло чоловіка Божого “царь, и папа, посредѣ града, поставити / Повелѣста, Господь же хотя прославити / Угодника своего, да болнымъ имѣти / Исцѣленіе, слѣпымъ подаде прозрѣти. / Болны и прокаженны вси очищахуся. / И бѣсы отъ человекъкъ нимъ прогоняхуся” [5, 34]. Отже, Олексій Іоана Максимовича – утілення морально-етичного ідеалу, популярного в українській поезії кінця XVII – початку XVIII ст. (особливо серед представників чернігівського літературно-філософського кола). Ця людина цілком свідомо обирає шлях добродетельності, терпіння, зречення світських спокус.

Олексій – образ, що ідеально підходить для реалізації Іоаном Максимовичем розробленої митцями чернігівського кола концепції “нової людини”: “Страдалецъ же вся сія терпяше молчащи, / Побеждалъ смиреніемъ, молитву творящи [...] Святыи же сію жалость токмо побѣжда / Любвию, яже бѣ ко Богу у него...” [5, 32]. Завважимо, що терпіння, яке у філософії чернігівських мислителів, за визначенням О.Чорного, “важалося фундаментальною ознакою людської екзистенції” [17, 59], – наскрізний мотив “Алфавиту” архієпископа Іоана Максимовича.

Заслуговує на увагу й факт скорочення святителем Іоаном до мінімуму опису дитинства святого: “Єгда убо растяше отрокъ шестолѣтень, / Вдаша въ наученіе, въ немъ же, благолѣпень. / Вскорѣ премудръ явися, и въ чтеніи книжномъ, / Писаній Божественныхъ въ искусствѣ прилѣжномъ...” [5, 31-32]. Відповідно до засад антропологічного вчення чернігівського літературно-філософського кола кінця XVII – початку XVIII ст. автор надавав перевагу “соціально зрілій людині, сповненій життєвої мудрості” [17, 63], якої можна досягти завдяки несхибному рухові до обраної мети: “Ходиль въ Законѣ Божомъ всегда непорочный. / Всѣмъ сердцемъ, и душею всею любиль Бога, / Истинно участникомъ Небѣсна чертога” [5, 34].

Значно менше уваги Іоан Максимович зосередив на дружині сенатора Аглаїди та нареченій Олексія. У тексті давнього житія дружина Євфиміана постає як “жена благовѣрна, зѣло боящися Бога, по вся дни заповѣди Его творящи” [15, 99], яка звертається до Бога з пристасною молитвою: “Помяни мя, Господи, недостойную рабу свою и даи же ми плодъ от мужа и да будетъ ми сынъ и да будетъ ми вожь старости на успѣхъ души моеи” [15, 99]. Петро Скарга завважив також і те, що “Aglais” була “ku ubogim barzo łaskawa u hoyna” [19, 526]; услід за ним чесноти Аглаїди визнають Лазар Баранович (“Zona Aglais iego tataż była, / Voga się bała, ubogich lubila” [18, 346]) та Димитрій Туптало (“Супруга же его именуема бѣ Аглаїда, жена вѣрна и боящаяся Бога, и къ нишимъ милостива и щедра” [14, 129]).

В “Алфавиті” святителя Іоана образ Аглаїди змальовано шістьма рядками: “Жену же себѣ имѣ Аглаиду сущу, / С нимъ лѣтъ доволно жившу, плода не имущу. / Яже скорбя, безъ чадна, начать глаголати, / Господи, даждь ми чаду нарещися мати, / Услыши насъ, раздрѣши неплодствіе наше, / Даждь намъ имѣти Сына, такъ Бога моляще...” [5, 31]. Письменник узагалі не згадав про богобоязне життя матері Олексія, але передав її горе з приводу відсутності дітей. Зображуючи страждання матері по синовій втечі з батьківського дому (“Мати вшеди въ ложницу свою, затворися, / Падши лицемъ на пепель долу, прослезися. / Неизыйду отъ сюду, ни отъ земли сея / Востану, [рече] даже не увѣмъ моєя / Выны скорби; что наю Сыну сотворися? / И что ему бысть тако, камо удалися?” [5, 32]), автор у цілому відтворив зміст попередніх редакцій житія.

Образ нареченої Олексія введено Іоаном Максимовичем словами “отроковицу, / Царска рода обрѣтше прекрасну дѣвицу” [5, 31], що перегукується з

давньоукраїнським житієм (“И обручиша ему нѣвесту отроковицю рода царского...” [15, 100]) і твором Петра Скарги (“znowili za niego panienkę krolewskiego rodu...” [19, 526]). В “Анфологоні” ж, який загалом має розлогі описи й мовно-стилістичні барокові прикраси, поряд із красою й родовитістю дівчини йдеться й про її чесноти: “...єдину красную отроковицу и *предобрую* подобную єму богатую и благородную, отъ рода царьскаго и прехвалнаго” [2, 9] (курсив наш. – С.Ж.).

Надалі образ нареченої у вірші Іоана Максимовича взагалі набуває, на нашу думку, епізодичної ролі. Святитель не розгорнув сцену її страждань з приводу втечі Олексія, а коротко повідомив: “При ней же (матері. – С.Ж.) и невѣста таможде стоящи, / Ни азъ пойду отъ тебе, глаголетъ слезящи” [5, 32]. Письменник не надає їй традиційного втілення в образі горлиці, яке, наприклад, майстерно реалізував Петро Скарга: “Ja się ciebie nie puszcze, a jako synogarlica, gdy iey towarzysza, ktorego iednego ma, poimaia, na pustyni zostae, y smutna po pagorkach lataia, śpiewa; tak ia statecznie czekać będe, aż uslysze, co się z mężem moim, ktory sobie święty żywot obrał...” [19, 526]. Димитрій Туптало у своїй редакції *житія Олексія, чоловіка Божого*, подав художній переклад цих рядків [14, 130].

Іоан Максимович, попри наявність таких високохудожніх зразків, не звернувся до образу горлиці й наприкінці вірша. Про скорботу нареченої по смерті Олексія дізнаємося лише з монологу матері, яка, ридаючи, згадує: “Три десять чотири лѣта невѣста живяше / Безъ мужа, черныя же одежди ношаще” [5, 34]. Як бачимо, автор подав лише опосередковану згадку про обставини життя героїні протягом 34 років поневірянь Олексія. Понад те, в “Анфологоні” Арсенія Грека образ нареченої набуває навіть більшого значення, ніж образ матері святого, про що свідчать її ліричні плачі та розлогі авторські описи психологічного стану героїні [2; 19-22, 33-34].

У вірші святителя Іоана душевний стан Аглаїди, незважаючи на лаконічність тексту, все ж прочитується в її скорботних монологах, наприклад: “Увы Господине мой? что сотворилъ тако, / Толико жилъ съ нами, намъ, непознался како. / Увы желанный свѣте очію мою? / Камо насъ отшелъ еси, жизнию твоєю? / И како слыша всегда наша рыданія? / Не явилъ еси жизни своей сіянія” [5, 34]. Натомість образ нареченої взагалі позбавлений будь-якої психологічної характеристики і змістового навантаження.

Іоан Максимович не надав у своєму вірші жіночим образам того значення, яке вони займали в попередніх редакціях житія. Це підтверджується й відсутністю у вірші сцени обговорення батьками шлюбу Олексія, наявної в інших житійних текстах (наприклад, “и глагола Ефимьянь къ женѣ своеи: “и створивѣ бракъ сыну своему. И возвеселися жена о словеси мужа своего и текши паде пред ногама его глаголющи: “да оставить Богъ слово твое...” [15, 99-100] або ж “... rzekł Eufemianus do żony swej: Daymy żonę synowi naszemu najmilszemu, a ona padła do nog iego, mówiąc: Niech to sporządzi Pan Bog...” [19, 526] тощо).

У житії Іоана Максимовича лише повідомляється про рішення батьків одружити Олексія: “Доспѣвшу же єму лѣтъ ко браку приличныхъ, / Желаяще видѣти чада, чадъ обычныхъ / Родители; єму же и отроковицу, / Царска рода обрѣтше прекрасну дѣвицу” [5, 31]. Отже, шляхом усунення певних подробиць і відведення образам матері та нареченої Олексія другорядного місця (порівняно з попередніми редакціями житія) святитель Іоан закріпив за постаттю святого провідну роль у вірші “Житіє Алексія Человѣка Божія”, що, до речі, відповідає й смислового навантаженню назви твору.

Заслуговує на увагу й часопросторова специфіка вірша архієпископа Іоана Максимовича. Спостерігаємо у творі святителя й попередніх житіях розбіжності в топонімічних назвах. Наприклад, у давньому тексті житія Олексій планує тікати з Едесу в Каталонію, у Петра Скарги – “do Tarsu” [19, 526]. У святителя Іоана Олексій “в Кілікійській Градъ отъ чести бѣгаєть” [5, 32], про що йдеться і в “Анфологоні” – “идуц во страны Кілікійскія” [2, 16].

Позбавлений конкретності й художній час вірша. Зокрема, слідом за Петром Скаргою святитель не вказав, за яких часів відбувалися події житія (порівняймо:

“Był w Rzymie mąż pobożny imieniem Eufemianus...” [19, 526]), тоді як у тексті XIV – XV ст. [15, 99], в “Анфологіоні” [2, 5], у “Книзі житій святих” Димитрія Туптала [14, 129] однозначно сказано, що Євфиміан жив за часів правління царів Онорія та Аркадія. Цікаво, що Лазар Баранович у своєму творі ще лаконічніший: “Euphemianus był senator w Rzymie...” 18, 346].

Читач твору святителя Іоана вже не має змоги визначити час перебігу зображуваних подій хоча б за іменами римських правителів. Наприкінці житія автор вивів на сцену постать папи римського Інокентія, що перегукується із “Книгою житій святих” Димитрія Туптала [14, 133], проте знову залишає царя безіменним персонажем. Зауважмо, що в давньоукраїнському житії образ папи римського взагалі відсутній, натомість виступає єпископ Маркіян. Петро Скарга не назвав ім'я папи, а в “Анфологіоні” зазначено, що діялося все за часів “Маркіана архієпископа, яко же нѣци пишуть: нѣци же Інокентія” [2, 37].

Гадаємо, невизначеність часових координат у творі Іоана Максимовича мала за мету наблизити зміст твору до тогочасного життя й так підготувати читача до сприйняття другої, панегіричної частини вірша. Зокрема, уява реципієнта могла ототожнити правителя невідомих часів із сучасними йому можновладцями – царями Олексієм Михайловичем та Петром I чи царевичем Олексієм Петровичем.

Отже, результати зіставлення “Житія Алексія Человѣка Божія” архієпископа Іоана Максимовича із давньоукраїнським житієм, “Żywotów świętych” Петра Скарги, “Анфологіон” Арсенія Грека, “Żywoty świętych” Лазаря Барановича, “Книгою житій святих” Димитрія Туптала не засвідчують переважного впливу одного із зазначених творів на вірш святителя, тим паче не варто стверджувати, що автор “Алфавиту” лише звіршував житіє із попередників. Аналіз текстових уривків демонструє використання письменником різноманітного джерельного матеріалу.

Іоан Максимович, опрацювуючи попередні редакції житія, виводив на перший план постать Олексія, що логічно за умови поєднання в одному творі власне житія й тезоіменного привітання. *Житіє Олексія, чоловіка Божого*, у вірші святителя Іоана поряд із релігійно-повчальним характером набуває певного етикетного призначення. Сама форма тезоіменного привітання, пов'язана, за спостереженням Л.Сазонової, “з бароковим принципом віддзеркалення, одвоєння образу” [10, 125], мала закономірність – похвала небесному покровителю передувала панегірику адресатові. З цієї позиції укладає свій вірш архієпископ Іоан Максимович, улаштовуючи святого Олексія як захисника царя-тезки та його нащадків.

Стверджувати неоригінальність вірша Іоана Максимовича не варто й тому, що його друга частина становить справді власний витвір митця, в якому набули втілення реалії тогочасного політичного становища України. Вважаємо, що панегірик царському роду святителя Іоана безпідставно позбавлений уваги літературознавців. Художня специфіка, як і проблема впливів на творчість архієпископа Іоана Максимовича, заслуговує на подальше дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Адрианова В.* Житие Алексея человека Божия в древней русской литературе и словесности. – Петроград, 1917.
2. *Анфологион.* – М., 1660. (різні пагінації).
3. *Византийские легенды* / Подгот. С.Полякова. – Ленинград, 1972.
4. *Гудзий Н.* История древней русской литературы. – М., 1956.
5. *Максимович І.* Алфавитъ собранный, рифмами сложенный отъ Святыхъ Писаний, изъ древних реченій на ползу всѣмъ чтущимъ въ правой вѣрѣ сущимъ. Прежде отъ языка римска, а нынѣ слогомъ словенска, прочіихъ напечатася, во спасете собрася. Благословеніємъ... Иоанна Максимовича, архієпископа Чернѣговскаго... – Чернігів, 1705. – Арк. 31-35 зв.
6. *Мишанич О.* Шкільна драма // *Історія української літератури*: У 8 т. / Ред. кол.: Є.Кирилюк (голова) та ін. – К., 1967. – Т. 1.
7. *Пекарский Н.* Наука и литература в России при Петре Великом. – СПб., 1862. – Т. II: Описание славянорусских книг и типографий.
8. *Пелешенко Ю.* Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. – К., 2004.
9. *Письма* к Преосвященному митрополиту Рязанскому Стефану Яворскому от Преосвященного Димитрия Ростовского // *Маяк.* – 1842. – Т. 2. – Кн. 4.

10. Сазонова А. Поэзия русского барокко (вторая половина XVII – начало XVIII в.). – М., 1991.
11. Сазонова А. Театральная программа XVII в. “Алексей человек Божий” // *Памятники культуры: Новые открытия – 1978* / Редкол.: Д.Лихачев (председатель) и др. – Ленинград, 1979. – С. 131.
12. *Сатиры* и другие стихотворческие сочинения князя Антиоха Кантемира, с историческими примечаниями и с кратким описанием его жизни. – СПб., 1762.
13. *Соболь В.* Пам’ятна книга Дмитра Туптала. – Варшава, 2004.
14. *Туптало Д.* Книга житий святыхъ въ славу святыха животворяща Троицы Бога хвалимаго въ святыхъ своихъ. На три мѣсяцы третии: мартъ, апрель, май. – К., 1700. – Арк. 131-131 зв.
15. *Хрестоматия* по древней русской литературе / Сост. Н.Гудзий. – Изд. 8-е. – М., 1973.
16. *Чижевський Д.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994.
17. *Чорний О.* Вчення про людину Чернігівського літературно-філософського кола (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.): Дис. ... канд. філос. наук / 09.00.05 – історія філософії. – Чернігів, 1998.
18. *Baranowicz L.* Żywoty świętych ten Apollo pieie, jak ci działali, niech tak każdy dzieie. Na błogosławłącą rękę, jako na takt jakі patrząc, jaśnie przewielebnego w Bogu jego mosci oycsa Łazarza Baranowicza... – K., 1670.
19. *Skarga P.* Żywotów świętych... Starogo y Nowego Zakonu, na Každy dzień przez cały rok, wybranych z poważnych pisarzy y doktorów koscielnych, do których przydane są nictore duchowne obroki y nauki przeciw kacerstwóm dzisieyzym... – Wilne, 1747-1748.

Ольга Новик

Кандидат філологічних наук, доцент. Захистила кандидатську дисертацію “Проза І.Леванди в контексті українського літературного бароко” (2001).

ТРАДИЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ БАРОКОВОГО МОТИВУ ГРІХА Й ПОКАРИ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТІВ-РОМАНТИКІВ

У статті розглядається, як у творах поетів-романтиків переосмислюється бароковий мотив гріха та покари. Простежується закоріненість творчості романтиків у барокову культуру.

Ключові слова: традиція, романтизм, бароко, мотив гріха й покари.

Olga Novyk. The baroque motif of sin and punishment in the Ukrainian romantic poetry
The author of this research excogitates the metamorphoses of “sin and punishment”-topos in the poetry of the Ukrainian Romanticism, emphasizing the traditionalism of the motif’s interpretations.

Key words: tradition, Romanticism, Baroque, motif of sin and punishment.

Проблеми вивчення романтизму цікавлять багатьох вітчизняних учених. Існує чимало фундаментальних праць, де подано дослідження романтизму в різних його іпостасях, зроблено спроби класифікацій, простежено розвиток романтичних традицій у ХХ ст. [10; 11; 8; 13; 14; 23 та ін.]. Д.Чижевський вважав, що докладного вивчення потребують питання про споріднені духовні постаті барокової культури та пізніших діб духовного розвитку людства, зокрема романтики: “Ці питання цікаві вже тим, що хвиля барокової культури була чи не остання, яка залила собою цілий всесвіт культури. Отже, ті зв’язки з сусідніми епохами, схожості з елементами інших культур, “впливи” і “взаємочинності”, що їх можна встановити між бароковою культурою та культурами інших епох, іншими “культурними стилями”, як здається, дають так багато для освітлення загальних питань історії культури, як навряд чи дадуть спостереження над іншими культурними стилями” [21, 342]. Виявлення традицій барокової доби в романтизмі не було предметом спеціального аналізу, отже, актуальною буде спроба окреслити форми функціонування типологічних паралелей бароко та романтизму в українській літературі, зокрема традицію побутування одного з поширених у бароковій літературі мотивів гріха та покари.

Одним із естетичних принципів бароко виступає ідея взаємозалежності всього сущого у Всесвіті [18, 80], що поєднується із прагненням письменників подати